

deklódók is haszonnal forgathatják. Egyes cikkek izgalmas elméleti megközelítései (például szubverzív olvasási stratégiák vagy a testfogalom szerepe) pedig a 18–19. századi brit női szerzők kérdésvetéseinek aktualitását hangsúlyozzák.

—HELIKON—

FÖLDES GYÖRGYI

foldes.gyorgyi@abtk.hu

ORCID: 0000-0002-2604-5800

Rosi BRAIDOTTI. *Nomadic Subjects. Embodiment and Sexual Difference in Contemporary Feminist Theory*. Second edition. New York: Columbia University Press, 2011. 334.

Rosi Braidotti 2011-ben kiadott *Nomadic Subjects: Embodiment and Sexual Difference in Contemporary Feminist Theory* című, második kiadása nem teljesen azonos 1994-es, sokat hivatkozott kötetével. Tizenhét évvel az előző után erősen átdolgozott, átstrukturált verzió született. A kötet egyfelől „frissítés”, reflektálva az azóta bekövetkezett szociális-kulturális változásokra (felvázolva a tudománytörténeti hátteret és a filozófiai szcéna aktuális helyzetét), s részben integrálva a kortárs filozófia és feminista kritika újabb teóriáit is. Másfelől egy érlelődési folyamat eredménye, amennyiben Braidotti szerzői és szerkesztett filozófiai ötleteiben, tanulmányaiban folyton újragondolta, időközben fejlesztette, más aspektusokkal egészítette ki elméletét (etikai aspektus, poszthumán és egyéb kultúraelméletek). Harmadrészt, amint azt előszavában is írja, a reflexiókra, kritikákra is reagálva megpróbálta kiiktatni a következetlenségeket, széttartásokat, amelyeket – ekkor már úgy látja – könyvének 1994-es változata tartalmazott.

Az egyik legszembetűnőbb változás a fejezetek sorrendjének megváltoztatása. A nomád állapot mibenléte – lásd alább – például lényegesen hosszabban van kifejtve, emiatt az elemzőbb jellegű, „esettanulmányként” tált fejezetek hátrébb csúsztak. A kötet végén teoretikusabb jellegű szövegeket olvashatunk, ezért némi körkörösség is érzékelhető Braidotti érvelésében. Mindenesetre ezek az elemzések mintha bizonyító erejű illusztrációként szolgálnának magának a nomád szubjektu-

mok mibenlétéről szóló gondolatmenetnek a bemutatásához: ilyen például a biopowerről és az ennek alávetett anyai testről és reprodukcióról szóló fejezet (*Organs without Bodies*), korunk vizualitásának pornografikus jellegéről, a képek hatalmáról szóló eszmefuttatás vagy az előbbi változathoz képest erősen kibővített *Mother – Monster – Machine* című „rizomatikus” áttekintés, valamint a Clarice Lispector *The Passion According to G.H.* című művének feminista értelmezéseit bemutató szöveg, amelynek fő tétje a feminista szubjektum deperszonalizációs erejének megmutatása. Ugyanakkor – hiszen valóban igen érdekesítő elemzésekről van szó – némileg színesítik is az érvmenetet, felrázzák a befogadót az aprólékos argumentáció olvasása közben. (Tegyük hozzá: más, régebbi regényelemzés viszont – a gondolatmenet megváltozásának megfelelően – kiesett ebből a verzióból.)

Rosi Braidotti könyvének újraírását az is motiválta, hogy harmincévnyi posztstrukturalista-posztkolonialista és feminista vitasorozat után továbbra is úgy ítélte meg, nem sikerült konszenzusra jutni arra vonatkozóan, hogy pontosan milyen következményekkel jár a nem egységes (mert „megosztottként”, „alakulásban lévőként”, nomádként, csomó- vagy éppen rizómaszerűként leírt) szubjektumról vagy másképp a szubjektum egységének elvesztéséről szóló diskurzus megjelenése. Miközben – teszi hozzá Braidotti – „történelmi állapotunkat illetően” egyre sokasodnak körülöttünk a paradoxonok és az ellentmondások (3).

Ezt tárja fel tehát, miközben bemutatja azt a francia filozófiai hagyományt is, amelyből elindult – innen Foucault, Deleuze és Irigaray munkássága a legmeghatározóbb számára –, számos ponton olykor vitázva is az elődökkel. Egyébként érdekes színfoltja a könyvnek az a fejezet, amelyben tényleges nemzedéki tapasztalatait írja le: a Sorbonne volt diákjaként, az „elszalasztott randevúk [értsd: esélyek] nemzedékének” (*la génération des rendez-vous manqués*) tagjaként mutatkozik be, akit még azok avattak be a posztstrukturalista filozófiákba, akik megalapították őket, s ennek megfelelően ő is úgy közelíti meg az elméletet, ahogyan a hetvenes években Deleuze, Lyotard, Foucault és Irigaray tanításában megismerte. Mint külföldi posztgraduális hallgató, Párizsban tagja volt ugyanakkor az úgynevezett Tanulmányi Csoportnak (The Study Group) – amelynek résztvevői között ott volt még többek között Nancy

Huston, Alice Jardine, Jane Gallop és Nancy K. Miller is –, akik elméleti olvasmányaikat igyekeztek összehangolni ténylegesen megélt tapasztalataikkal, ezeket egymás mellett olvasni, olyan politikai meggyőződést kialakítva ezáltal, amely figyelemmel volt a szexualitás, a pacifizmus, az emberi jogok és a fenntartható jövő iránt is.

Visszatérve tehát Braidotti „tanárait”, a társadalmi felelősségvállalás kötelezettségétől is átvehette, hiszen – mint megállapítja – a poszt-strukturalista elmélet központi eleme kritikát megfogalmazni az elnyomó tolerancia és a tudástermelésért hivatalosan felelős intézmények konzervativizmusa ellen. Deleuze és Foucault ugyanakkor nyíltan bírálták a marxizmust is és a baloldali politikai előfeltevések korlátait a politikai berendezkedéssel szemben, miközben az egyetemes emberi jogok igényének humanista előfeltevéseit és az emberi ész egyetemes és önkorrekciós érvényességéről szóló kantianus elképzelést ugyancsak megkérdőjelezték. A hatalmi viszonyok feltárására törekedve belátták ugyanis, hogy ahhoz a megtestesült én mikrohelyzeteiből és az ént alkotó társadalmi viszonyok összetett hálójából kell kiindulni.

Más perspektívából szemlélve a kérdést, látjuk, miként szolgál elméleti kiindulópontként Rosi Braidotti számára ez a francia vonulat, amely így vagy úgy, de továbbgondolja a lacani pszichoanalízist is: Foucault-nál a hatalom komplex újrafogalmazása, Derridánál a fallogocentrizmus dekonstrukciója, valamint Irigaray szexuális különbség-elmélete is a lacani pszichoanalízis által épített, szilárd fogalmi alapokon nyugszik, s mindez majd – teszi hozzá Braidotti – Deleuze és Guattari radikális lacaniánizmus-kritikájában csúcsosodik ki.

A testi materializmus jegyében – Nietzsche és Deleuze hatása alatt – Braidotti ugyancsak a megtestesült szubjektum fogalmát vizsgálja, a szubjektivitást testi struktúráként veszi szemügyre, így jut el a szexualitás és a szexuális különbség kérdéseihez. (Máshol pontosítja, hogy az ő értelmezésében a szubjektum megtestesülése nem egyszerűen biológiai vagy szociológiai kategóriaként értendő, hanem átfedésként a fizikai, szimbolikus és szociológiai között.) Braidotti értelmezésében is megfigyelhető, hogy az összetett, állandóan változó szubjektum a pszichoanalízisből kölcsönzi nem egységes struktúráját és tudattalan alapjait, hiszen

a test szerinte többfunkciós és összetett, áramlások és energiák, affektusok, vágyak és képzetek helye: „A komplexitás kulcsa az affektív rétegek, az összetett időbeli változók és a belsőleg ellentmondásos idő- és emlékezeti vonalak megléte, amelyek keretbe foglalják megtestesült létünket” (25).

Braidotti női szubjektumát ugyanakkor „nomádnak” nevezi, amelyhez modellül természetesen Deleuze és Guattari minden teleológiát elvetve mozgó, átmeneteket végrehajtó nomádja szolgált (*Mille plateaux*). (A nomád mód példájaként Deleuze-ék a rizóma figurációját is beveszik koncepciójukba, a nem hierarchikus, inkább televényyszerű burjánzást, amely mint titkos, oldalirányú terjedés tágabb értelemben a nem fallogocentrikus gondolkodásmódot is kifejezi – erre Braidotti egyfelől a szubjektum felépítésének kérdésével illetően utal, máshol viszont szövegszerkesztési stratégiáját is ekképpen határozza meg.)

S talán a legfontosabb forrása Braidotti koncepciójának Luce Irigaray munkássága, amelynek első fázisát tartja a legnagyobb hatásúnak (*Speculum of the Other Woman, This Sex Which Is Not One*). Az Irigaray által bemutatott, szexualitásában megragadott szubjektum ugyanis nem adottnak tekinthető és megváltoztathatatlan esszencia, hanem összetett és többbéteű. Ezt veszi át Braidotti mint „szexuális különbséget” a nem-egy elveként. Irigaray elméletében a nőiségre mint differenciára, különbségre összpontosít, amelynek szocioszimbolikus helye az állandó átalakulás, a folyamatos valamivé válás. Számára a feminizmus fő tétje a női szubjektum részére egyébként a reprezentáció megteremtésének lehetősége, tekintve, hogy az elvileg reprezentálhatatlannak számít az uralkodó diskurzusban: mindezt a „női nyelv” kérdésére fordítja le, vagyis hogy miképpen lehet ennek a „különbségnek” megfelelő önkifejeződést találni.

Irigaray elképzelésének megfelelően – állítja Braidotti – a szexuális különbség feminizmusának lényege a nem-egy létállapot megtalálása a szubjektum eredeténél, ami a szubjektumon belül minden egyes szubjektum számára érvényes. A szubjektivitásnak ebből a nem egységes vagy komplex látásmódjából következik a nők közötti sokféleség vagy többszörös különbség is. Azaz a szexuális különbség többféle eltérés lehet: elsősorban az egyes embereken belül (radikális antiesszencializmus), de eltérés a „mások” között is (a különbség radiká-

lis politikája). „E feminista projekt tétje a szubjektum teljes keretének újradefiniálása, nem csupán a gender- vagy nemi identitásé. Ez egy sokkal szélesebb körű szimbolikus átalakulás. Az önszeretettből és a hozzám hasonló másik felismerésén keresztül a társadalmi és etikai átalakulás politikai projektjében való részvételig, egészen egy új univerzumig, amelyet többé már nem gyarmatosít az Ugyanaz” (98). (Braidotti máshol úgy határozza meg a törekvését, mint a poszthumanizmus egy szenvedélyes, feminista nomád etikán alapuló formáját.)

Ennek megfelelően Braidotti szerint a nomád szubjektum a kortárs szubjektivitás legmegalapozottabbnak tekinthető alakzata, figurációja, politikailag is alátámasztható képe, amely új keretek, képek és gondolati módozatok megalkotását vonja maga után, túl a fallogocentrikus gondolkodás „perverz módon monologikus mentális szokásain” (22), az ebből következő egység illúzióján és a dualisztikus fogalmi kényszereken. Az általa leírt szubjektum ez utóbbival szemben tehát megosztott, összecsomósodó, rizomatikus, a fragmentáltság, a komplexitás jegyeit mutatja, továbbá – innen a „nomád” jelző – állandóan alakulásban, mozgásban van. A nomád nem metafora, hanem megjelentetés, alakzat, figuráció (*figuration*) – hangsúlyozza Braidotti –, hasonló, mint Haraway kiborgja, Irigaray autoerotizálásra képes „két ajak” képe, Monique Wittig „leszbikusa”, De Lauretis „excentrikus” szubjektuma stb., s amely mintegy reflektál saját pozíciójára, azokra az anyagi feltételekre, amelyek fenntartják a saját és az övéhez hasonló szubjektum-pozíciókat.

Saját szubjektumkoncepcióját, a nomád szubjektumot posztmodern fogalomnak tekinti, amely az ő szóhasználatában leginkább történelmi meghatározottságot jelent, a történelem egy adott pillanatát (melynek jellemzői a fejlett kapitalizmus gazdasági rendszere, az ehhez tartozó munkaerőpiac, a transznacionális mobilitás, a kulturális globalizáció, az informatikai társadalom stb.), amely megváltoztatta a társadalmi és szimbolikus struktúrákat is.

Ugyanakkor Braidotti már az alapozásban világossá teszi, hogy nem kívánja általánosítani, egyetemessé tenni a „nomád szubjektum” fogalmát, nem az emberi állapotra vonatkozó új metaforaként kezeli. Inkább a nomád állapot külső tényezőinek és belső összetettségének figyelembevételével írja le, a

foucault-i kartográfia-fogalmat hívva segítségül: mivel a nomadizmusnak annyiféle módozata és formája lehetséges a globalizált világban, a társadalom- és kultúrakritikának egyre differenciáltabban, árnyaltabban kell megközelítenie. Ennek megfelelően a helymeghatározás (lokáció) kartográfiai politikáját javasolja alternatívaként (nők, melegek, színes bőrűek): „A nomád gondolkodás tehát a globalizált világban a mobilitás jelenlegi állapotának politikailag alátámasztott kartográfiája. [...] A kartográfia egy elméletileg megalapozott és politikailag tájékozott olvasat a jelenről. A kartográfiai megközelítés azt a feladatot tölti be, hogy elemző és értelmező eszközöket, valamint kreatív elméleti alternatívákat nyújtson a kritikai gondolkodás számára” (4).

A szerző a könyvben számos helyen, szinte ismétlődő jelleggel kitér arra is, hogy a női (szexuális) különbség bemutatásának előtérbe kerülése, a nomád női szubjektum leírása – vagy máshonnan megközelítve a nomád feminista teória – a politikai téteket tekintve nem zárja ki, sőt involválja az egyéb kisebbségek melletti állásfoglalást. Már a nyitófejezetben, koncepciója bemutatásakor is: „A *Nomadic subjects* az én hozzájárulásom mint európai nomád szubjektumé, aki a sokszínű fehérség terepén keresztül mozog, egy olyan vitához, amelyet a feketék, az antirasszisták, valamint a posztkoloniális és más kritikai gondolkodók helyeztek a térképre. Valami a klausztrófób, önreferenciális, eurocentrikus filozófiai gondolkodásról, amely nem képes megfelelni a sokszínű multikulturalizmus kihívásainak az olyan mediatizált társadalmakban, amilyenekké váltunk” (10).

Vagy máshol, ahol hangsúlyozza, hogy olyan perspektívaváltást kíván elérni, amelyhez módszernek és egyúttal politikai taktikának a „lokáció feminista politikáját” ajánlja, amely a sokféleség és az összetettség figyelembevételére törekszik. „A szubjektum többféleképpen is leírható, posztmodernként/indusztriálisként/koloniálisként, a lokációtól függően. Amennyiben a differenciálódás egyes tengelyei, mint az osztály, a faj, az etnikum, a nem, az életkor és mások a szubjektivitás konstitúciójában keresztezik egymást, és kölcsönhatásba lépnek egymással, a nomád fogalma e többféle lehetőség egyidejű előfordulására utalhat” (25).

A nomád állapottal együtt jár a soknyelvűség, igen gyakran szó szerinti értelemben is: a nomád poliglott, különösen az európai kontinensen, ahol

a határok folytonos változása együtt jár a többszörös földrajzi, etnikai, nyelvi választóvonalak állandó és radikális elmozdulásával. (Braidotti figyelemztet is korának e tekintetben legelrettentőbb összecsapására, a balkáni háborúkra.) A szerző ugyanakkor vallomást is tesz saját többszörös nyelvi és kulturális hovatartozásáról (olasz–ausztrál, illetve párizsi tanulmányai folytán kötődik a francia filozófiai kontextushoz). A poliglott a kritikus nomád tudatosság egyik változata tehát, aki átutazóban van a nyelvek között, ezért képes egészséges szkepticizmusra az állandó identitásokkal és anyanyelvekkel kapcsolatban, márpedig a nyelvek közötti létezés az identitás dekonstruálásának egyik kiindulópontja. Ugyanakkor, kevésbé szó szerint értelmezve a kérdést, a női identitás is könnyűszerrel társítható a hasonló nomád képekkel: Braidotti szerint a női identitás azonosítása a vándor száműzetésével a feminista tanulmányok egyik toposzává vált, amihez példaként hozza fel az algériai születésű, zsidó származású párizsi Hélène Cixous vagy Seyla Benhabib zsidó–török filozófus munkásságát.

Rendkívül tanulságos Braidotti könyvének azon része, ahol teljes diakrón táblázatot és mintegy földrajzi térképet (német, francia hagyomány, olasz és amerikai iskolák stb.) ad a feminista filozófiai koncepciókról és elvi csoportosulásokról, gyakorlatilag az összes mérvadó feminista gondolkodó koncepcióját rendszerezve: nézeteik összehasonlításával, leszármazási rendjével, illetve filozófiai és politikai potenciáljaival. (Általában a szexuális különbséget és Irigaray nézeteit tekinti origónak, de kifuttatja felosztását a rasszok kérdését előtérbe helyező feminizmus irányaira is.) Ugyanakkor – és a kötetben ez is hangsúlyos elem – Braidotti folyamatos vitában áll a gender studies-zal, ragaszkodva a szexuális különbözőség posztstrukturalista megközelítéséhez, mondván: „Kiindulópontom az, hogy a gender fogalma válságba jutott a feminista elméletben és gyakorlatban, és heves kritikáknak van kitéve, mind elméleti elégtelenségét, mind politikailag amorf és céltalan jellegét illetően. Ahonnan a »gender« leglényegesebb kritikája érkezett: a szexuális különbségek teoretikusai, a posztkoloniális és a fekete feminista teoretikusok, a természettudományokban, főként a biológiában dolgozó feminista episztemológusok és a leszbikus gondolkodók” (141).

Rosi Braidotti a *Nomadic Subjects* második, átirat változatával egy időben, 2011-ben egy lazább szerkezetű tanulmánykötetet is megjelentetett a Columbia University Pressnél (*Nomadic Theory: The Portable Rosi Braidotti*), amelynek hasonló témájú írásait akár együtt is olvashatjuk ezzel a könyvvel, s így még átfogóbb képet kaphatunk az életmű és a nomád-elmélet lehetséges leágazásairól (poszthumán aspektus, nemzetiség és európai állampolgárság stb.).

— HELIKON —

KÉRY ANNA LILLA

keryannalilla@gmail.com

ORCID: 0009-0002-7880-6090

Michela MURGIA. *Ave Mary: E la Chiesa inventò la donna*. Torino: Einaudi, 2012. 170.

A szárd születésű, de leginkább olasz nyelven alkotó, ez év augusztusában elhunyt Michela Murgia (író, drámaíró, aktivista) a kortárs olasz feminista irodalom képviselője. Murgia prózaművészetét egyszerre határozza meg szárd és katolikus identitása, melyek érdekes és sokszor szokatlan megvilágításba helyezik az olyan, a szerző számára kiemelt fontosságú kérdéseket, mint például a nőjogok vagy az aktív eutanáziához való jog. A recenzió tárgyául választott esszékötet, az *Ave Mary: E la Chiesa inventò la donna* egyszerre mélyen vallásos és elkötelezetten feminista nézőpontból teszi fel a kérdést: milyen szereplehetőségei vannak a katolikus egyházban a nőnek? A teológiai és filozófiai diskurzusokkal egyaránt párbeszédbe kezdő, bátor és szókimondó kötet célja nem egyház és nő viszonyának lerombolása, hanem meghívás ennek a viszonynak radikális újragondolására, hogy férfi és nő ne csak Isten előtt legyenek egyenlőek.

A hat fejezet mindegyike a női lét egy-egy fontos mozzanatával foglalkozik. A fejezetek egy személys (sokszor gyermekkori) élménnyel kezdődnek a *Memorie cattoliche* alcím alatt, melyet aztán az ekként megidézett téma sokoldalú kibontása követ, közéleti (legtöbbször olasz) és vallásos példák illusztrálva. A gondolatmenet vissza-visszatérő alakja a századok során folyton változó Mária-kép, mint abszolút viszonyítási pont, ugyanakkor elérhetetlen nőideál, ami példát ad halálra, életre és az